

ВІДОКРЕМЛЕННЯ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

ISOLATION IN THE STRUCTURE OF SIMPLE SENTENCE: THEORETICAL-METHODICAL ASPECT

У статті розглянуто теоретико-методичні аспекти відокремлення як синтаксичного явища у структурі простого речення. Наголошено на тому, що багатоаспектне вивчення речень із напівпредикативними зворотами є одним з актуальних завдань сучасної граматичної науки. На основі аналізу лінгвістичної літератури визначено й охарактеризовано основні теоретичні засади вивчення відокремлених членів речення: основні критерії виділення напівпредикативних зворотів; загальні та часткові умови відокремлення; структурно-семантичні, формально-граматичні, інтонаційні й функціональні ознаки речень, ускладнених відокремленими членами. Доведено, що у процесі лінгвістичної підготовки майбутніх учителів-словесників, зокрема під час вивчення теми «Просте речення», необхідно сформуувати в них науковий лінгвістичний світогляд на природу речень із відокремленими членами; знання про формальні й семантичні ознаки ускладнених речень, основні різновиди ускладнених структур, умови відокремлення другорядних членів речення й особливості їх функціонування в мовленні. Виокремлено й охарактеризовано основні вміння, які необхідно сформуувати у студентів під час засвоєння означеної теми, зокрема: визначати причини й умови відокремлення другорядних членів речення; пояснювати розділові знаки при них; розмежовувати уточнювальні члени речення і напівпредикативні звороти; трансформувати елементарні структури в неелементарні й навпаки; будувати зв'язні висловлювання, використовуючи відокремлені члени речення з урахуванням умов і завдань комунікації. З метою формування зазначених вище вмінь запропоновано вправи у процесі вивчення простого ускладненого речення, зокрема виокремлено аналітичні, конструктивні та творчі. У результаті дослідження зроблено висновок, що необхідно реалізувати системний підхід, сутність якого полягає в багатоаспектному розгляді відокремлених членів речення в єдності значення, форми й особливостей їх функціонування в тексті.

Ключові слова: просте ускладнене речення, відокремлені члени речення, напівпредикативні звороти, структурно-семантичний

аспект, формально-граматичний аспект, комунікативний аспект.

The article deals with theoretical and methodological aspects of isolation as a syntactic phenomenon in the structure of the simple sentence. It is emphasized that multidimensional sentence study with semi-predicative turns is one of the actual tasks of modern grammatical science. On the basis of the linguistic literature analysis, the basic theoretical principles of studying the isolated sentence parts are identified and characterized: basic criteria of selection of semi-predicative turns; general and partial conditions of separation; structural-semantic, formal-grammatical, intonational and functional features of sentences complicated by isolated parts. It has been proved that in the linguistic training process of future teachers-philologists, in particular during the study of the theme "Simple expanded sentence. Isolated sentence parts", it is necessary to form their scientific linguistic worldview on the nature of sentences with isolated parts; knowledge about formal and semantic features of expanded sentences, the main varieties of complicated structures, the conditions of separation of secondary parts of the sentence and the peculiarities of their functioning in speech. It is identified and characterized the basic skills that students need to develop when mastering a particular topic, in particular to determine the reasons and conditions for the separation of secondary parts of the sentence; to explain punctuation marks at them; to distinguish between the specifying parts of the sentence and the semi-predicative turns; transform elementary structures into non-elementary and vice versa; to build connected statements, using isolated sentence parts based on the terms and objectives of the communication. In order to form the above mentioned skills, exercises in the process of studying the simple expanded sentence are proposed, in particular analytical, constructive and creative ones. As a result it was concluded that it is necessary to implement a systematic approach, the essence of which is to understand the essential features of isolation as a syntactic phenomenon, multidimensional consideration of semi-predicative turns in the unity of meaning, form and features of their functioning in the text.

Key words: simple expanded sentence, isolated sentence parts, semi-predicative turns, structural-semantic aspect, formal-grammatical aspect, communicative aspect.

УДК 811.161
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-16-2-14>

Кухарчук І.О.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри української мови,
літератури та методики навчання
Глухівського національного
педагогічного університету
імені Олександра Довженка

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Упродовж останніх років посилюється увага до актуальних проблем синтаксичної науки, оскільки «і лексичні, і морфологічні ресурси мовної структури по-справжньому виявляються тільки в живій мовній тканині, у конкретних взаємозв'язках у реченні, тексті» [2, с. 5].

У сучасному мовознавстві розвивається вчення про синтаксичні одиниці й поняття як різноаспектні явища, що досліджуються не лише з формально-граматичного погляду, а й семантичного

і комунікативного. Такий багатоаспектний аналіз синтаксичних конструкцій ураховує формальну будову одиниць синтаксису, визначає тісний взаємозв'язок формальної структури і значення синтаксичних конструкцій, а також особливості їх функціонування у сфері мови й мовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченню речень із напівпредикативними зворотами присвячені праці закордонних мовознавців (Ш. Баллі, В. Матезіус, А. Єдлічка, М. Греч, О. Вос-токов, Ф. Буслаєв, О. Потебня, О. Пешковський,

М. Шанський та ін.). У сучасному мовознавстві проблему простого ускладненого речення досліджували І. Білодід, І. Вихованець, А. Загнітко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, І. Слинько, К. Шульжук та ін. Студіювання праць науковців засвідчує, що на сьогодні не існує єдиного підходу до вивчення напівпредикативних зворотів, що зумовлено різними аспектами їх вивчення: формально-синтаксичним, семантико-синтаксичним, комунікативним.

Мета статті – дослідити різні погляди мовознавців на природу речень із відокремленими членами речення, подати типологію вправ із теми «Відокремлені члени речення» для студентів філологічних факультетів.

Виклад основного матеріалу. У працях М. Греча, О. Востокова, Ф. Буслаєва відокремлені звороти трактувалися як скорочені підрядні речення. Російський мовознавець Ф. Буслаєв зазначав, що здебільшого скорочуються підрядні речення, проте можуть скорочуватися й прості речення. Унаслідок скорочення утворюються форми із значенням підмета, означення, додатка чи обставини. Це можуть бути окремі слова й цілі звороти [1, с. 281-282]. О. Потебня критикував такі судження, вважаючи, що термін «скорочене підрядне речення» «зобов'язаний своїм існуванням помилковій теорії, що коли логічному судженню відповідає не речення, а член речення, то це відбулося лише внаслідок деякого затьмарення закону (судження – речення), який колись панував на повну силу» [5, с. 122].

Уперше серед слов'янських учених ґрунтовно вивчив це питання російський мовознавець О. Пешковський, який уважав основним критерієм виділення відокремлених членів речення ритмомелодіку. З'ясувавши сутність цього явища, він визначив загальні та часткові умови відокремлення. Загальними умовами учений назвав такі: 1) порядок слів; 2) обтяженість другорядного члена речення залежними словами; 3) уточнююча функція членів речення; 4) особливе смислове навантаження члена речення. Серед часткових умов відокремлення вчений указує на 1) сусідство неоднакових за синтаксичною функцією членів речення; 2) нездатність деяких слів входити в синтаксичні зв'язки (особові займенники з означеннями і прикладками) [4, с. 412-436].

Серед відокремлених членів речення М. Шанський виділяє: 1) уточнення, яке може бути не тільки до другорядних членів, а й до головних; 2) додатковий присудок – відокремлені дієприслівники, прикметники, дієприкметники й іменники; 3) відокремлені означення, що виражають атрибутивно-предикативні відношення; 4) відокремлені обставини й додатки, на які падає сильний логічний наголос [3, с. 92-96].

У колективній монографії «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» за ред. І. Білодіда

автори вважали за доцільне розглянути питання про відокремлені члени речення в розділі «Синтагматичне членування речень», оскільки їхнє вчення про відокремлення базувалося на основі синтагм. «У явищі відокремлення, на думку авторів монографії, йдеться не про якісь відмінності в морфематичному оформленні відокремлюваних і невідокремлюваних членів речення і не про відмінності у структурі відповідних словосполучень, а лише про те, яку роль виконують члени речення в синтагматичному членуванні речення» [7, с. 484].

О. Мельничук уважав, що відокремлення становить смислове й інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм більшої порівняно з іншими другорядними членами граматичної і смислової ваги.

На думку І. Слинька, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської, вчення про відокремлені члени речення недостатнє, оскільки головна увага приділяється інтонаційно-смисловим особливостям відокремлення. Мовознавці зауважують, що уточнюючі члени речення необхідно розглядати окремо, бо вони не виражають напівпредикативних відношень, а під час опису напівпредикативних зворотів необхідно звертати увагу на поширюючі члени речення й морфологічні засоби їх вираження [6, с. 326].

Речення, ускладнені відокремленими членами, характеризуються семантичними, структурними, інтонаційними й функціональними особливостями, що визначають їхню синтаксичну природу. Такі конструкції з напівпредикативними зворотами частково близькі до простих речень, оскільки мають одну предикативну (граматичну) основу, і частково – до складних речень, бо можуть характеризуватися поліпредикативністю, додатковою присудковістю (наприклад, у реченнях із відокремленням).

І. Вихованець, описуючи формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний аспекти простого ускладненого речення, трактує ускладнювальні компоненти як відокремлені й опосередковані другорядні члени.

У традиційній синтаксичній науці відокремлення розглядають як ускладнення синтаксичної структури простого речення й характеризують як «смислове й інтонаційне виділення у реченні непоширеного чи поширеного другорядного члена речення, який унаслідок цього набуває більшої самостійності» [8, с. 161].

У процесі лінгвістичної підготовки майбутніх учителів-словесників, зокрема під час вивчення теми «Просте ускладнене речення. Відокремлені члени речення», ставимо за мету сформувати у студентів науковий лінгвістичний світогляд щодо природи речень із відокремленими членами; знання про формальні й семантичні ознаки ускладнених речень, основні різновиди ускладнених структур, умови відокремлення другорядних членів речення.

Під час засвоєння означеної теми студенти повинні вміти визначати причини й умови відокремлення другорядних членів речення; пояснювати розділові знаки при них; розмежовувати уточнювальні члени речення і напівпредикативні звороти; трансформувати елементарні структури в неелементарні та навпаки; будувати зв'язні висловлювання, використовуючи відокремлені члени речення з урахуванням умов і завдань комунікації; продукувати різноманітні висловлювання відповідно до різновидів стилю.

Важливу роль у формуванні практичних мовних, мовленнєвих і комунікативних умінь студентів відіграє система вправ і завдань.

На початковому етапі засвоєння відомостей про відокремлені члени речення доцільно застосовувати аналітичні вправи, під час виконання яких студенти засвоюють основні умови відокремлення чи невідокремлення узгоджених і неузгоджених означень, поширених і непоширених прикладок, обставин і додатків, урахуовуючи такі моменти: поширеність – непоширеність; постпозиція – препозиція; морфологічне вираження опорного компонента. Пропонуємо завдання: знайти відокремлені члени речення і проаналізувати їхню стилістичну роль; пояснити пунктуацію при них; побудувати інтонаційні схеми речення з відокремленням; вписати з тексту речення з відокремленням і пояснити розділові знаки; порівняти тексти з відокремленими членами речення і без них та виявити стилістичну роль відокремлення; довести доцільність уживання відокремлення в тексті. Наприклад, пропонуємо такі вправи:

– У тексті знайти відокремлені члени речення і проаналізувати їх стилістичну роль.

На краю села на пласкому горбі, над схованою в очеретах та пожухлих осоках річечкою стояла стара розсадиста, перекрита свіжою соломою хата з новеньким дерев'яним півнем на димарі, вже закутана на зиму в загалу з просяної соломи, так що з чотирьох круглих шибок двох її вікон виднілося по дві, й коли в них заглядав місяць, то бачив убоге хатнє начиння, дві шаблі та дві рушниці на кілочку біля дверей, червоних павичів на білому комині й рядок дитячих голівок – більших, менших, ще менших – на довгому дерев'яному полу під жердкою, а біля них чорняву, у важких косах голову матері. Й чотири чоловічі постаті біля печі на засланих рядниною, розперезаних кулях соломи (за Ю. Мушкетиком).

– Перепишіть речення, підкресліть відокремлені члени. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Людина, не позначена любов'ю, не зможе звести серця для добра (В. Коротич). 2. Щирий і людяний, скромний і сам собі найсуворіший критик, Симоненко посідав ще одну рису характеру – велику громадську мужність (І. Кошелівець). 3. Сахається розгублена душа, почувши

раптом тихі кроки щастя <...> (Л. Костенко). 4. І ніхто того не чує, не знає й не бачить, oprіч Марка маленького (Т. Шевченко). 5. Тільки люди наче й не знають утоми, працюють на полі. Заціловані сонцем лиця і руки, оголені плечі і груди взялися вишневою смагою (І. Цюпа).

– Перепишіть речення, знайдіть узгоджені й неузгоджені. З'ясуйте морфологічне вираження означень та умови їх відокремлення чи невідокремлення.

1. Заметена снігами хата ледь блимала невеличкими вікнами з-під сивих брів (І. Цюпа). 2. А темні куці лозняка – низькорослі, широкопінні, округлі – здаються худобою, що всю ніч паслася в луках, а тепер з досвіту розбрелася біля річки і ласує рососою (Д. Прилюк). 3. І знов на горах я, овіяних вітрами, казками вільних полонин (О. Олесь). 4. Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентався я тихою ходою берегом річки <...> 5. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов ангельські хори, вели побожну пісню. 6. Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків (із тв. М. Коцюбинського). 7. Уся в чорному, з прив'ялими біля уст борознами часу, вона нагадує тих матерів, які у церквах вимолюють долю дітям (М. Стельмах).

З метою усвідомленого засвоєння студентами синтаксису й пунктуації, формування культури мовлення й удосконалення навичок виразного читання необхідно приділяти увагу виконанню інтонаційних вправ. Акцентуємо на тому, що інтонація є важливим засобом вираження граматичного значення в реченнях із відокремленням.

– Порівняйте вимову паралельних синтаксичних конструкцій і аргументуйте зроблені вами висновки. Накресліть їх інтонаційні схеми.

1. На лісах дрімучих темних, на незайманих степах спочивала Україна в золотих дитячих снах (О. Олесь) – На лісах, дрімучих, темних, на незайманих степах спочивала Україна в снах, золотих, дитячих. 2. Не раз хотілося мені намалювати по-новому вечірні трепетні вогні <...> (М. Рильський) – Не раз хотілося мені намалювати вогні, вечірні й трепетні. 3. Польові клени, осокори й берізки вже викинули клейкі листочки, спалахнули живим зеленавим вогнем (І. Цюпа) – Польові клени, осокори й берізки вже викинули клейкі листочки, спалахнувши живим зеленавим вогнем.

– Подані речення запишіть у вигляді інтонаційних схем.

1. Дійсно народна поетеса, автор чудових ліричних поезій, глибоко філософських драматичних творів і талановитої прози, Леся Українка була ще й полум'яним публіцистом і блискучим літературознавцем (Л. Костенко). 2. Робота була переписана начисто, за винятком кількох сторінок (І. Франко). 3. Довго, довго чув я, полонений сном, солов'їну пісню за моїм вікном (В. Сосюра). 4. Гаї, завітчані в жовті й багрянні

барви, вигріваються під лагідним осіннім сонцем (І. Цюпа). 5. Цілісінька зграя налетіла і, почіплявшись пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно здзьобувала достиглі ягоди (Є. Гуцало).

– Прочитайте текст, дотримуючись правил інтонаційної передачі змістового навантаження та авторського бачення змісту.

Десь поїхавши, тримав у пам'яті образ матері. А ще її очі <...>. У материнському погляді не було ні фальші, ні лукавості, ні хитрування. Очі її, постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі. Це погляд самої щирості, самого добра, самої зичливості. І навіть тоді, коли мати гнівалася чи просто боліло їй, – однаково ні щирість, ні доброта не пропадали з її погляду. Материнський погляд був начебто сповнений якоїсь цілющості. Він проникався тим здоров'ям, яке передавалось на відстань, передавалось тобі – і ти відчував, як, дякуючи матері, дужчаєш (за Є. Гуцалом).

На наступному етапі можна запропонувати завдання на перетворення мовного матеріалу: замінити невідокремлені члени речення відокремленими і навпаки; порівняти інтонацію і пунктуацію речень; замінити підрядне речення відокремленим членом речення; пояснити, у якому випадку краще використовувати складне речення, а в якому – просте з відокремленням; поширити просте речення шляхом введення до його структури відокремлення; вибірковий творчий диктант: з тексту вибрати лише ті речення, які можна доповнити відокремленими членами, записати речення, ускладнені відокремленням; творчий диктант: речення з підрядними означальними і підрядними обставинними замінити відокремленням, пояснюючи умови їх уживання в мовленні; відредагувати текст, аргументувати свої виправлення. Наприклад, пропонуємо такі вправи:

– Подані речення поширте відокремленими обставинами з метою розширення інформації.

1. <...>, заглядав у пропасті, годинами слухав задумливий шепіт потоків і зливався душею з кожним звуком, з кожним подихом, з кожним останнім відблиском сонця на заході <...> (Г. Хоткевич). 2. На тротуари листя лине, <...>, і, <...>, машини здійсмають жовту заметіль (В. Сосюра). 3. Освіта в Україні, <...>, наближена до світового рівня. 4. Побігла, <...> (із тв. О. Гончара). 4. <...>, заходився Семен ставити хату (М. Коцюбинський).

– Подані речення трансформуйте у прості ускладнені, використовуючи різні засоби ускладнення.

1. На синьому небі спалахнули зорі (О. Довженко). 2. Тихше б'ється хвиля в береги <...> (Є. Плужник). 3. З надвечір'я визирає ніч (В. Стус). 4. Солодко плачуть в садах солов'ї (Олександр Олесь). 5. Світанком жайвір вдарить у дзвіночки (А. Малишко). 6. Тихо пливе блакитними річками льон (М. Коцюбинський).

– Розгорніть синтаксичні конструкції за допомогою відокремлених членів речення, поясніть розділові знаки. Визначте, як змінилося комунікативне завдання тексту після введення відокремлених членів речення.

Ясніє небо над містом. Легко відступає ніч. Блякнуть зорі у високості. Тільки місяць хизується своєю вродою та сонце вже гаряче пломеніє на сході. Нечутно з степу широким фронтом, наче в облогу, бере місто світання <...> (за Н. Рибакі).

– Доповніть текст відокремленими прикладами, приєднаними сполучником як. Поставте розділові знаки і поясніть їх.

1. Марк Туллій Цицерон як <...> став цілою епохою у римській історії, найвидатнішою постаттю в латинському красномовстві взагалі (з підручника). 2. Весь світ знає Довженка як <...> (П. Загребельний). 3. Довженко як <...> творив на тих висотах духу, де зустрічаються не лише великі сучасники, але й великі всіх часів (І. Дзюба). 4. Леся Українка як <...> була ще й полум'яним публіцистом і блискучим літературознавцем (Л. Костенко). 5. «Кобзар» як <...> живе і понині, пульсує одним своїм рядком (О. Гончар).

На завершальному етапі вивчення відокремлених членів речення пропонуємо завдання на побудову речень, текстів: скласти речення за поданою структурною чи інтонаційною схемами; скласти речення, використовуючи подане словосполучення як відокремлений член речення; скласти висловлювання з урахуванням запропонованого стилю і типу мовлення з доречним використанням відокремлених членів речення тощо. Наведемо вправи і завдання:

– Скласти речення, використовуючи подані словосполучення як відокремлений член речення.

Тремтячи від холоду, оповитий сном, співаючи веснянки, сповнений надії, понуривши голову, озирнувшись навкруги, незважаючи на політичну ситуацію, наближений до світового рівня.

– Скласти невелике висловлювання за поданим початком, використовуючи відокремлені члени речення.

Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою. Жадна земля випила за літо сонце, і воно стало бліде, анемічне, а земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня (за М. Коцюбинським).

Висновки. Отже, тема «Відокремлені члени речення» є однією з найскладніших і найважливіших для засвоєння студентами. З огляду на це необхідно реалізовувати системний підхід, сутність якого полягає в осмисленні істотних ознак відокремлення як синтаксичного явища, багатаспектному розгляді напівпредикативних зворотів у єдності значення, форми й особливостей їх функціонування в тексті.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Буслаев Ф. Историческая грамматика русского языка. Москва : Учпедгиз, 1959. 624 с.
2. Вихованець І. Грамматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
3. Галкина-Федорук Е., Горшкова К., Шанский Н. Современный русский язык : синтаксис. Москва : Учпедгиз, 1958. 200 с.
4. Пешковский А. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е. Москва : Учпедгиз, 1956. 511 с.
5. Потеня А. Из записок по русской грамматике. Москва : Просвещение, 1958. Т. 1, 2. 535 с.
6. Слинько І., Гуйванюк Н., Кобилянська М. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
7. *Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. І. Білодіда.* Київ : Наукова думка, 1972. 516 с.
8. Шульжук К. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Вид. центр «Академія», 2004. 366 с.